

Η κεντρική έννοια αυτού του κεφαλαίου είναι ο **λόγος**. Ο λόγος, όπως και η νόηση, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου, γι' αυτό και ο Αριστοτέλης όρισε τον άνθρωπο ως **έλλογον**. Τι είναι όμως ο λόγος και η γλώσσα; Σχετίζονται με τη σκέψη μας; Πολλές φορές λέμε σε κάποιον: "Αυτό που λες δεν έχει νόημα". Πώς αποκτούν νόημα οι λέξεις και οι προτάσεις μας; Άλλες φορές πάλι λέμε ψέματα. Τι είναι η αλήθεια και τι το ψέμα, και πώς μπορούμε να κρίνουμε αν κάτι που ακούμε ή διαβάζουμε είναι αληθές ή ψευδές; Τι εννοούμε όταν λέμε ότι κάποιος μιλά λογικά ή παράλογα; Τι είναι η λογική και ποιοι οι νόμοι και οι κανόνες της;

Όλα αυτά είναι πολύ σημαντικά φιλοσοφικά ερωτήματα, που θα προσπαθήσουμε να τα συζητήσουμε όσο πιο απλά μπορούμε σ' αυτό το κεφάλαιο. Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι κυρίως ο προβληματισμός και όχι τόσο οι συγκεκριμένες απαντήσεις που έχουν δοθεί.

Αρκάς, Χαμηλές πτήσεις, Μπαμπά, πετάω, εκδ. γράμματα.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ: ΛΕΞΕΙΣ, ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΚΑΘΟΛΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

1. Λέξεις και νόημα

Η γλώσσα αποτελείται από λέξεις. Η λέξη είναι το μικρότερο τμήμα της γλώσσας που έχει νόημα. Τι σημαίνει όμως αυτό; Πώς είναι δυνατόν μια λέξη να έχει νόημα; Πώς είναι δυνατόν ένας ήχος ή μια σειρά από σημάδια στο χαρτί να σημαίνουν κάτι; Μερικές λέξεις δηλώνουν ένα συγκεκριμένο πράγμα. Έτσι, η λέξη “Όλυμπος” αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο ελληνικό βουνό. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η λέξη “Όλυμπος” είναι ένα είδος ταμπέλας αυτού του συγκεκριμένου πράγματος. Ένα σύνολο όμως από λέξεις-ταμπέλες δεν μπορεί να αποτελέσει γλώσσα. Στη φυσική γλώσσα, στον λόγο, οι λέξεις δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλλά με τον συνδυασμό τους δημιουργούμε προτάσεις, οι οποίες εκφράζουν σύνθετα και περίπλοκα νοήματα. Εξάλλου υπάρχουν πολλά είδη λέξεων. Σε τι αναφέρονται διάφορες λέξεις όπως “δικαιοσύνη”, “όμορφος”, “ίσος”, “πάνω”, “σχεδόν”, “είναι”, “και”; Πώς μια λέξη μπορεί να έχει νόημα; Πολλές φορές μια λέξη είναι δυνατόν να **οριστεί** από άλλες λέξεις. Έτσι, η λέξη “τετράγωνο” σημαίνει “ορθογώνιο παραλληλόγραμμο που έχει όλες τις πλευρές του ίσες”. Αλλά τι σημαίνουν οι λέξεις με τις οποίες ορίσαμε τη λέξη “τετράγωνο”; Κάποιες από αυτές, με τη σειρά τους, ίσως μπορούν να οριστούν, αλλά δεν είναι δυνατόν όλες οι λέξεις να μπορούν να οριστούν. Κάποιες θα πρέπει να έχουν άμεσο νόημα και πάνω σ’ αυτές θα πρέπει να βασίζονται οι άλλες. Έπειτα, το να πούμε ότι το νόημα της λέξης “τετράγωνο” είναι ο ορισμός της δε μας λέει τίποτα για το πώς αυτή η λέξη ή ο

ορισμός της (ο οποίος είναι, με τη σειρά του, μια σειρά λέξεων) σχετίζεται με τα πραγματικά τετράγωνα που σχεδιάζουμε στο χαρτί. Ποια είναι λοιπόν η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις λέξεις και στα πράγματα, παρ’ όλο που αυτά τα δύο είναι τελείως ανόμοια μεταξύ τους;

Ας πάρουμε για παράδειγμα τη λέξη “βιβλίο”. Με τη λέξη αυτή δεν αναφερόμαστε μόνο στο

Ρενέ Μαγκρίτ, Η ερμηνεία των ονείρων (η ακακία, το φεγγάρι, το χιόνι, το ταβάνι, η καταιγίδα, η έρημος), 1930. Ο συνδυασμός που κάνει ο Μαγκρίτ ανάμεσα σε αντικείμενα και ονομασίες θα μπορούσε να θεωρηθεί αναφορά στην υπάρχουσα τάξη των πραγμάτων, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε αρκετά αναπάντεχους συνειρμούς.

συγκεκριμένο βιβλίο που κρατάμε στα χέρια μας, αλλά και σε όλα τα άλλα βιβλία μας, τα βιβλία των φίλων μας, ακόμα και σε όλα τα πιθανά βιβλία που υπάρχουν, είτε τα έχουμε δει είτε όχι. Εκτός αυτού, αναφέρεται και σε βιβλία που δεν υπάρχουν τη χρονική στιγμή κατά την οποία μιλάμε γι' αυτά, αλλά υπήρξαν ή θα υπάρξουν στο μέλλον. Κάποιος άλλος που λέει αυτή τη λέξη κατανοεί ό,τι ακριβώς κι εμείς, παρ' όλο που τα βιβλία από τα οποία έχει άμεση εμπειρία μπορεί να είναι τελείως διαφορετικά από τα δικά μας. Τέλος, κάποιος που μιλάει Αγγλικά, όταν προφέρει τη λέξη “book”, εννοεί ό,τι κι εμείς με τη λέξη “βιβλίο”. Πώς είναι αυτό δυνατόν; Πώς μια λέξη ή ένας συγκεκριμένος ήχος έχει τέτοια καθολικότητα και εμβέλεια;

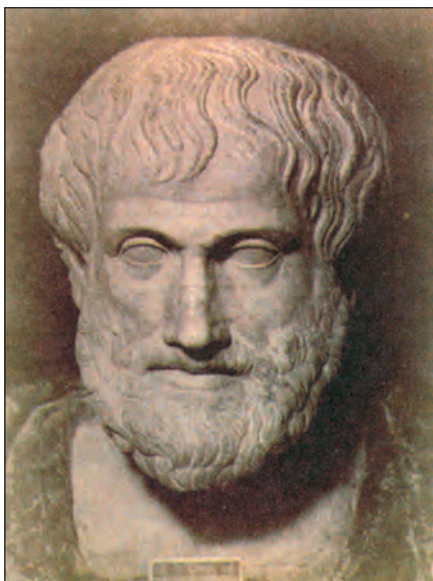
Μήπως όμως υπάρχει κάποια άλλη σχέση ανάμεσα στη λέξη και στα πράγματα; Μήπως υπάρχει κάποια ιδέα, κάποια έννοια η οποία καλύπτει όλες τις περιπτώσεις βιβλίων και εκφράζεται στις διάφορες γλώσσες με διαφορετικές λέξεις, αφού η έννοια “βιβλίο” είναι ίδια (μία και μοναδική), όποια γλώσσα κι αν μιλάμε; Φαίνεται λοιπόν ότι οι λέξεις σχετίζονται με τις έννοιες (ή είναι ονόματα για τις έννοιες), ενώ οι έννοιες αναφέρονται σε σύνολα πραγμάτων. Έτσι, είναι δυνατή η μετάφραση από μια γλώσσα σε άλλη. Αφού επομένως οι έννοιες ή οι ιδέες είναι ίδιες, μπορούμε να μεταφράζουμε από τη μια γλώσσα στην άλλη αλλάζοντας τις λέξεις που χρησιμοποιούμε για τις ίδιες έννοιες.

2. Οι καθολικές έννοιες

Εκτός από τις έννοιες που δηλώνουν ένα σύνολο ίδιων πραγμάτων (π.χ. “βιβλίο”), έχουμε και έννοιες που δηλώνουν χαρακτηριστικά πραγμάτων. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, την έννοια “δικαιο-

σύνη” ή την έννοια “λευκό”. Τι είναι η δικαιοσύνη; Για να δώσουμε απάντηση στην ερώτηση, μήπως πρέπει να εξετάσουμε όλες τις δίκαιες πράξεις και να βρούμε τι κοινό έχουν μεταξύ τους; Μήπως δηλαδή υπάρχει μία κοινή φύση που βρίσκεται μόνο στις δίκαιες πράξεις και πουθενά αλλού; Ωστόσο, οι πράξεις μας δεν είναι απλώς δίκαιες ή άδικες. Υπάρχουν διαβαθμίσεις: άλλες πράξεις είναι λιγότερο και άλλες είναι περισσότερο δίκαιες. Ίσως και να μην υπάρχουν **απόλυτα** δίκαιες πράξεις. Πολλοί θεωρούν ότι απόλυτα δίκαιος είναι μόνο ο Θεός. Το ίδιο συμβαίνει και με την έννοια “λευκό” (όπως και με πολλές άλλες έννοιες). Μήπως υπάρχει μία καθαρή **ουσία** της λευκότητας, που είναι πάντα ίδια και η οποία δίνει στα πράγματα (όταν αυτά μετέχουν, λίγο ή πολύ, σ' αυτήν) το χαρακτηριστικό της λευκότητας;

Αυτή είναι η αντίληψη του Πλάτωνα. Ο Πλάτων ονομάζει τις καθαρές αυτές ουσίες ιδέες. Οι **ιδέες** είναι πράγματα υπαρκτά, ανεξάρτητα από τον αισθητό κόσμο, αιώνια και αμετάβλητα, που μπορούμε να τα προσεγγίσουμε και να τα γνωρίσουμε μόνο με τον νου και όχι με τις αισθήσεις. Με αυτόν τον τρόπο ο Πλάτων οδηγείται σε έναν **δυϊσμό**. Θεωρεί ότι υπάρχουν δύο κόσμοι, ο αισθητός κόσμος της εμπειρίας μας και ο κόσμος των ιδεών, που είναι νοητός και υπεραισθητός. Ο Αριστοτέλης, από την άλλη πλευρά, αντιδρά έντονα στη θεωρία των ιδεών του Πλάτωνα. Πώς είναι δυνατόν, λέει, να υπάρχει ένας τέτοιος, ανεξάρτητος από τον αισθητό, κόσμος; Πού βρίσκονται αυτές οι ιδέες; Πώς είναι δυνατόν να σχετίζονται με τα φυσικά αντικείμενα; Ο Αριστοτέλης ονομάζει τα πράγματα ή τις ουσίες αυτές **“καθόλου”**. Εμείς θα τα ονομάσουμε εδώ **καθολικές έννοιες**. Για τον Αριστοτέλη οι καθολικές έννοιες (τα “καθόλου”) δεν είναι

Αριστοτέλης

πράγματα ξεχωριστά από τα φυσικά αντικείμενα, αλλά προκύπτουν από αυτά μέσω νοητικής αφαίρεσης. Σχηματίζουμε δηλαδή στον νου μας την καθολική έννοια της λευκότητας, όταν από διάφορα λευκά αντικείμενα αφαιρέσουμε όλες τις άλλες ιδιότητες και κρατήσουμε μόνο την ιδιότητα του λευκού.

Παρόμοια θέση με αυτήν του Αριστοτέλη παίρνουν και οι εμπειριστές φιλόσοφοι (Τζον Λοκ, Ντέιβιντ Χιουμ) όσον αφορά τις καθολικές έννοιες. Γι' αυτούς τους φιλοσόφους, όταν σκεφτόμαστε ένα τρίγωνο, σχηματίζουμε στο μυαλό μας μία εικόνα για κάποιο τρίγωνο και φροντίζουμε να χρησιμοποιούμε για τον σχηματισμό αυτής της εικόνας μόνο τα χαρακτηριστικά που είναι κοινά σε όλα τα τρίγωνα. Ωστόσο, κάθε εικόνα δεν παύει να είναι κάτι το ατομικό, κάτι που αφορά το μεμονωμένο άτομο. Πώς επομένως η ατομική εικόνα μάς βοηθά να εξηγήσουμε τη γενικότητα της καθολικής έννοιας; Επιπλέον, πώς είναι δυνατόν η λευκότητα, για παράδειγμα, να είναι μέσα στο μυαλό μας; Αυτό που έχουμε στο μυαλό μας είναι η **σκέψη** μας

για τη λευκότητα και όχι η λευκότητα ως ουσία. Αν η καθολική έννοια “λευκό” ήταν σκέψη, τότε οι καθολικές έννοιες δε θα ήταν ίδιες για όλους μας, αφού οι σκέψεις διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο. Επανερχόμενοι στο παράδειγμα του τριγώνου, αναρωτιόμαστε πώς είναι δυνατόν η καθολική έννοια “τρίγωνο” να προέρχεται από τα αισθητά τρίγωνα, όταν κανένα τρίγωνο που αντιλαμβανόμαστε άμεσα με τις αισθήσεις μας δεν έχει απόλυτα ευθείες γραμμές. Πώς φθάνουμε επομένως στην αντίληψη της ευθείας γραμμής ή του κύκλου, όταν στη φύση δεν υπάρχει τίποτε το απόλυτα ευθύ ή κυκλικό;

Κάποιοι θεωρούν ότι οι καθολικές έννοιες δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν με κανέναν τρόπο. Έχουμε μόνο επιμέρους ατομικά πράγματα. Υπάρχουν βέβαια γενικές λέξεις, λέξεις δηλαδή που χρησιμοποιούνται από όλους, όπως “λευκό”, αλλά όχι πράγματα όπως η “λευκότητα”. Η θεωρία αυτή λέγεται **ονοματοκρατία ή νομιναλισμός** (από το λατινικό “nomen” = όνομα) και πρωτοδιατυπώθηκε από φιλοσόφους του Μεσαίωνα, όπως είναι ο Βοήθιος και ο Γουλιέλμος του Όκαμ. Αν όμως δεν υπάρχουν γενικές ιδιότητες όπως το “λευκό”, το “ζεστό”, το “σκληρό”, το “στρογγυλό” κτλ., τότε πώς είναι δυνατόν να πούμε ότι κάποιο πράγμα ανήκει στην κατηγορία των “λευκών” πραγμάτων, των “ζεστών”, των “σκληρών” κτλ.; Η συνήθης απάντηση των νομιναλιστών είναι ότι ένα πράγμα ανήκει, λόγου χάριν, στην κατηγορία βιβλίο, επειδή μοιάζει με κάποιο δεδομένο βιβλίο που το παίρνουμε ως βασικό παράδειγμα. Η απάντηση όμως αυτή χρησιμοποιεί ήδη την καθολική έννοια της ομοιότητας. Χωρίς αυτή την καθολική έννοια δεν μπορούμε να κρίνουμε αν δύο πράγματα είναι όμοια. Έπειτα, αν δύο ή περισσότερα πράγματα

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Όνομα είναι ένας ήχος της φωνής που έχει κάποια σημασία κατά συνθήκη, χωρίς αναφορά σε χρόνο. Τα μέρη αυτού (δηλαδή οι ήχοι των γραμμάτων ή συλλαβών) ξεχωριστά από μόνα τους δεν έχουν καμιά σημασία”.

(Αριστοτέλης, *Περί ερμηνείας*, 16a19-21)

2. “Αυτή η ουσία του Είναι (η ιδέα), για την οποία δίνουμε λόγο με ερωτήσεις και απαντήσεις, τι από τα δύο είναι; Είναι αιωνίως η ίδια με τον εαυτό της και σταθερή ή άλλοτε έτσι κι άλλοτε αλλιώς; Μήπως το καθαυτό Ίσο, το καθαυτό Ωραίο, το καθένα από τα καθαυτό πράγματα (ιδέες), το Ον, υφίσταται καμιά μεταβολή και ποια; Ή μήπως καθένα από αυτά τα όντα έχει καθαυτό μία και μόνη μορφή, είναι πάντα ίδιο με τον εαυτό του και ποτέ δε δέχεται καμιά αλλαγή;

- Αναγκαστικά, Σωκράτη, απάντησε ο Κέβης, πρέπει να είναι αναλλοίωτα και σταθερά.

-Τι συμβαίνει όμως με τα πολλά ωραία αντικείμενα, όπως άνθρωποι, άλογα ή φορέματα ή άλλα παρόμοια, ή με τα ίσα, τα ωραία και τα ομώνυμα μ’ αυτά; Διατηρούν πάντα την ταυτότητά τους ή συμβαίνει το τελείως αντίθετο απ’ ό,τι μ’ εκείνα (τις ιδέες), ούτε δηλαδή είναι τα ίδια με τον εαυτό τους ούτε το ένα με το άλλο, και, για να το πούμε καθαρά, ποτέ και πουθενά δε διατηρούν την ταυτότητά τους;

- Έτσι είναι πάλι, είπε ο Κέβης, ποτέ δε μένουν τα ίδια.

- Και αυτά μεν μπορείς να τα πιάσεις, να τα δεις ή να τα αισθανθείς με τις άλλες αισθήσεις, εκείνα όμως που είναι πάντοτε τα ίδια δεν μπορείς με κανέναν άλλο τρόπο να τα συλλάβεις παρά μόνο με τη σκέψη, γιατί αυτά είναι

αόρατα και όχι ορατά.

- Λέγεις απόλυτα την αλήθεια, είπε ο Κέβης”.

(Πλάτων, *Φαίδων* 78d-79a)

3. “Το παλιό ρόδο υπάρχει μόνο ως όνομα, κρατάμε γυμνά ονόματα”.

(Ουμπέρτο Έκο, *Το όνομα του ρόδου*, μτφρ. Έφη Καλλιφατίδη, Αθήνα 1985, σ. 657)

4. “Δεν είναι οι λέξεις που εκφέρεις εκείνο που μετράει, μήτε κι εκείνο που έχεις στο μυαλό σου την ώρα που την εκφέρεις, αλλά το πόσο αυτές διαφοροποιούν τη ζωή σου σε διάφορες στιγμές της. Πώς ξέρω εγώ ότι δύο άνθρωποι σκέφτονται το ίδιο πράγμα, όταν και οι δυο τους λένε πως πιστεύουν στον Θεό; [...] Είναι η πράξη που δίνει στις λέξεις το νόημά τους”.

(Λούντβιχ Βίτγκενσταϊν, *Πολιτισμός και αξίες*, μτφρ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, Κ. Κωβαίος, Αθήνα 1986, σ. 127-128)

5. “Οι λέξεις είναι τα εργαλεία μας, και ως *minimum* θα έπρεπε να χρησιμοποιούμε ξεκάθαρα εργαλεία: θα έπρεπε να ξέρουμε αυτό που εννοούμε και πρέπει από πρώτα να εξοπλιστούμε ενάντια στις παγίδες που μας βάζει η γλώσσα”.

(J.L. Austin, *A plea for excuses*, *Philosophical Papers*, Oxford 1970, σ. 181-182)

Σαγκάλ, *Ακροβάτης*, 1914-1915, Ιδιωτική Συλλογή, Παρίσι. Όπως ο σχοινοβάτης-καλλιτέχνης, έτσι και ο φιλοσόφος αποτελεί μια μορφή ενδιάμεση, μια οντότητα που ζεί αιωρούμενη στα όρια δύο κόσμων: των πραγμάτων και των λέξεων-ονομάτων τους. Σ’ αυτόν το απολλώνιο και το διονυσιακό στοιχείο συνυφαίνονται χωρίς να καταστρέφεται η συνοχή.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποια από τα παρακάτω ζεύγη προτάσεων εκφράζουν το ίδιο νόημα;
Αιτιολογήστε την άποψή σας.
α. Παντρεύτηκαν και απέκτησαν παιδιά.
Απέκτησαν παιδιά και παντρεύτηκαν.
β. Ο Κώστας είναι ψηλότερος από τον Γιάννη.
Ο Γιάννης είναι πιο κοντός από τον Κώστα.
γ. Είτε θα πας εσύ στη συνάντηση είτε θα πάω εγώ.
Είτε θα πάω εγώ στη συνάντηση είτε θα πας εσύ.
δ. Μου είναι ευχάριστο να βλέπω αισθηματικά φιλμ.
Δε μου είναι δυσάρεστο να βλέπω αισθηματικά φιλμ.
2. Είναι δυνατόν να αποδώσετε κάποιο νόημα στις παρακάτω φράσεις; Αν ναι, ποιο είναι αυτό; Αιτιολογήστε την άποψή σας.
α. Γεωμετρικό μπάνιο
β. Ανθρωποφάγα τετράπλευρα
γ. Κοιμισμένοι ναοί
δ. Ωραίες εξισώσεις
ε. Βαρετοί αριθμοί
στ. Ακόλαστα τραπέζια
ζ. Τυφλή δικαιοσύνη
3. Με ποιο νόημα χρησιμοποιείται η λέξη “ξέρω” σε καθεμιά από τις επόμενες προτάσεις;
α. Ξέρω τι θέλω.
β. Μόνον αυτός ξέρει τις προθέσεις του.
γ. Ένας θεός ξέρει τι σχεδιάζει ακόμη να κάνει!
δ. Ξέρεις τι λες;

4. Αν δεχτούμε ότι το νόημα των λέξεων και των προτάσεων οφείλεται στη χρήση τους, πώς νομίζετε ότι είναι δυνατή η μετάφραση από μια γλώσσα σε άλλη;
5. “Τα όρια της γλώσσας μου σημαίνουν τα όρια του κόσμου μου”, υποστηρίζει ο Βίτγκενσταϊν. Ποιο είναι το νόημα της πρότασης αυτής;

Κ. Τσόκλης, Συμπερασματικός Οιδίπους. Βιντεογραφημένη performance προβεβλημένη πάνω σε ζωγραφικούς πίνακες. Η στιγμή της κάθαρσης, 2005.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Γιατί νομίζετε ότι τα λογικά έργα του Αριστοτέλη ονομάστηκαν “Όργανον”
2. Εξετάστε γιατί δεν είναι έγκυρο το παρακάτω σόφισμα που αναφέρει ο Πλάτων στον διάλογο *Ευθύδημος*:
“Αυτός ο σκύλος είναι δικός σου;
Ναι.
Βλέπω ότι έχει κουταβάκια, άρα είναι πατέρας.
Ναι, είναι πατέρας.
Άρα, αφού είναι πατέρας και είναι δικός σου, τότε ο σκύλος είναι ο πατέρας σου”.
3. Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στις τεχνικές του λόγου που συνήθιζαν να χρησιμοποιούν οι σοφιστές και στη λογική του Αριστοτέλη;
4. Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στην αριστοτελική και τη στωική λογική;

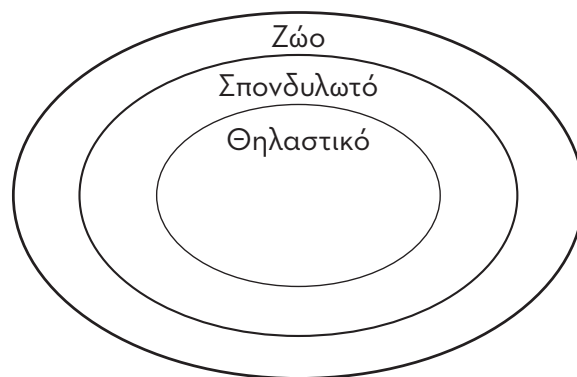
ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΕΜΠΤΗ: ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ

Παρακάτω θα ασχοληθούμε με μερικά βασικά στοιχεία της κλασικής αριστοτελικής λογικής.

1. Έννοιες

Πλάτος μιας έννοιας καλούμε το σύνολο των ομοειδών αντικειμένων που υπάγονται σ’ αυτή την έννοια. Για παράδειγμα, το πλάτος της έννοιας “ελληνικό πανεπιστήμιο” απαρτίζεται από το σύνολο των πανεπιστημίων της χώρας μας (Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κτλ.).

Τα ομοειδή αντικείμενα που υπάγονται σε μια έννοια έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Το σύνολο αυτών των κοινών χαρακτηριστικών όλων των αντικειμένων που υπάγονται σε μια έννοια το ονομάζουμε **βάθος** της έννοιας. Όσο περισσότερα είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που απαρτίζουν το βάθος μιας έννοιας, τόσο μεγαλύτερο είναι το βάθος της και τόσο στενότερο είναι το πλάτος της. Έτσι, η έννοια “ζώο” έχει μικρότερο βάθος και μεγαλύτερο πλάτος από την έννοια “θηλαστικό”.

Η ευρύτερη έννοια που περιλαμβάνει μέσα στο πλάτος της μία ή περισσότερες στενότερες έννοιες λέγεται **γένος**, ενώ η στενότερη έννοια λέγεται **είδος** (π.χ. από τις έννοιες “ζώο” και “θηλαστικό” η πρώτη είναι γένος και η δεύτερη είδος).

Το αμέσως ευρύτερο γένος μιας έννοιας το λέμε **προσεχές γένος**, ενώ το αμέσως στενότερο είδος **προσεχές είδος**. Το βάθος μιας έννοιας είναι ίδιο με αυτό του προσεχούς γένους, με την προσθήκη ενός χαρακτηριστικού γνωρίσματος που διαφοροποιεί τη στενότερη έννοια από την ευρύτερη. Το γνώρισμα αυτό λέγεται **ειδοποιός διαφορά**. Έτσι, η ειδοποιός διαφορά της έννοιας “ρόμβος” από την έννοια “παράλληλόγραμμο” (προσεχές γένος) έγκειται στο ότι το χαρακτηριστικό γνώρισμα του “ρόμβου” είναι ότι αυτός έχει

ίσες πλευρές. Ο ακριβέστερος και συντομότερος τρόπος για να ορίσουμε μια έννοια είναι με το προσεχές γένος και την ειδοποιό διαφορά.

Αν συγκρίνουμε δύο έννοιες κατά το πλάτος τους, τότε διαπιστώνουμε ότι είναι δυνατόν να έχουν μεταξύ τους μία από τις παρακάτω τέσσερις σχέσεις: α) Οι δύο έννοιες (Α και Β) έχουν το ίδιο πλάτος, οπότε λέγονται **επάλληλες** (π.χ. “σπίτι” και “κατοικία”). β) Η έννοια Α είναι γένος της έννοιος Β (οπότε η έννοια Β είναι είδος της έννοιος Α). Σ’ αυτή την περίπτωση όλα τα Β είναι Α, ενώ υπάρχουν Α που δεν είναι Β. Οι έννοιες αυτές λέγονται **υπάλληλες** (π.χ. “χριστιανός” και “ορθόδοξος”). γ) Οι έννοιες Α και Β συμπίπτουν κατά ένα μέρος ως προς το πλάτος τους, δηλαδή μερικά Α είναι Β και μερικά Β είναι Α (π.χ. “Έλληνας” και “καθολικός”). Οι έννοιες αυτές λέγονται **επαλλάσσουσες**. δ) Οι δύο έννοιες (Α και Β) έχουν τελείως διαφορετικό πλάτος, παρ’ όλο που υπάγονται σε μια ευρύτερη έννοια (π.χ. “καρέκλα” και “τραπέζι”, οι οποίες υπάγονται στην έννοια “έπιπλο”). Οι έννοιες αυτές λέγονται **παράλληλες**.

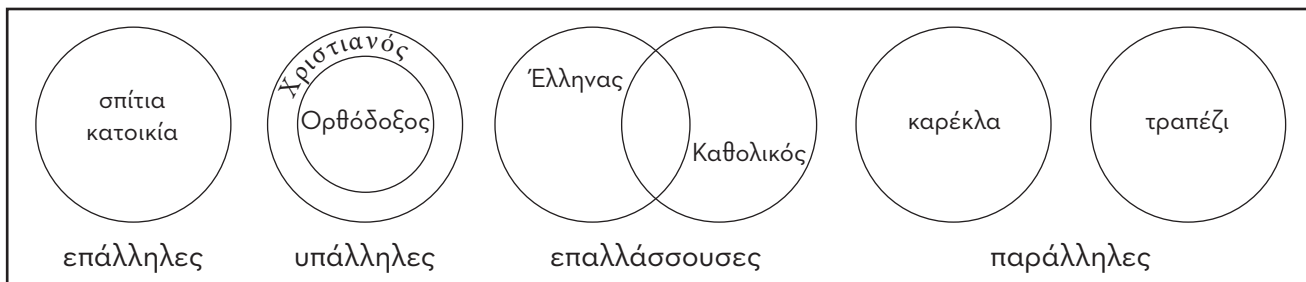
Όσον αφορά το βάθος, μπορούμε να έχουμε διά-

υπάρχουν άλλες ενδιαμέσες έννοιες (π.χ. γκρίζο, πράσινο ή εξυπνάδα, νοητική νωθρότητα κτλ.). Αντιφατικές είναι δύο έννοιες, όταν η μία είναι η άρνηση της άλλης, χωρίς να υπάρχει τίποτε ενδιάμεσο ανάμεσά τους. Για παράδειγμα, αντιφατικές είναι οι έννοιες “αλήθεια” και “ψεύδος” ή “ωραίο” και “όχι ωραίο”, ανάμεσα στις οποίες δεν υπάρχει κάτι ενδιάμεσο.

2. Προτάσεις

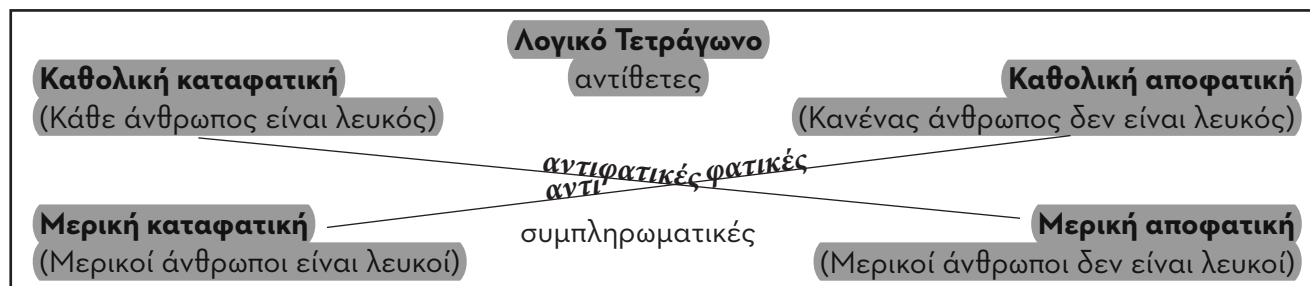
Η λογική δεν ασχολείται με όλων των ειδών τις προτάσεις παρά μόνο μ’ αυτές που αποκαλούμε **αποφαντικές** ή **δηλωτικές** (π.χ. “το βιβλίο είναι πράσινο”). Οι αποφαντικές είναι προτάσεις που δηλώνουν **γνώμες** ή **πεποιθήσεις** και οι οποίες είναι δυνατόν να χαρακτηριστούν **αληθείς** ή **ψευδείς**.

Στην απλή δηλωτική πρόταση αποδίδουμε σε μία έννοια (το υποκείμενο: Υ) μία άλλη έννοια (το κατηγορήμα: Κ). Οι δύο έννοιες συνδέονται μεταξύ τους με το **συνδετικό ρήμα** “είναι”. Επομένως μια απλή δηλωτική πρόταση έχει τη μορφή: “Υ εί-

φορες σχέσεις εννοιών. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον για τη λογική παρουσιάζουν οι **αντίθετες** και οι **αντιφατικές** έννοιες. Αντίθετες είναι δύο έννοιες, όταν βρίσκονται στα άκρα μιας κλίμακας εννοιών, όπως λόγου χάριν “άσπρο” και “μαύρο” ή “μεγαλοφυΐα” και “βλακεία”, ανάμεσα στις οποίες

υπάρχει Κ” (ή “Υ-Κ”) (π.χ. “η δικαιοσύνη είναι αγαθό”). Οι απλές δηλωτικές προτάσεις της μορφής “Υ-Κ” διακρίνονται σε **καταφατικές** και **αποφατικές**, ανάλογα με το αν το κατηγορήμα αποδίδεται με θετικό ή αρνητικό τρόπο στο υποκείμενο (π.χ. “το τραπέζι είναι άσπρο”, “το τραπέζι δεν είναι

άσπρο”), και σε **καθολικές** και **μερικές**, ανάλογα με το αν η πρόταση αναφέρεται σε όλο το πλάτος του υποκειμένου (π.χ. “όλοι οι Έλληνες είναι Ευρωπαίοι”) ή σε μερικά αντικείμενα της έννοιας του υποκειμένου (π.χ. “μερικοί Έλληνες είναι νησιώτες”). Οι προτάσεις των οποίων το υποκείμενο είναι ένα συγκεκριμένο άτομο ή αντικείμενο (π.χ. “ο Σωκράτης είναι δίκαιος”) λέγονται **ατομικές** και θεωρούνται ειδική περίπτωση των καθολικών προτάσεων. Έτσι, έχουμε τέσσερα είδη απλών προτάσεων, που μπορούν να τοποθετηθούν στις τέσσερις γωνίες ενός τετραγώνου, ώστε να φανούν οι μεταξύ τους λογικές σχέσεις.

Οι αντιφατικές προτάσεις δεν μπορεί να είναι συγχρόνως και αληθείς και ψευδείς. Οι αντίθετες προτάσεις δεν μπορεί να είναι συγχρόνως αληθείς, αλλά μπορεί να είναι συγχρόνως ψευδείς. Οι συμπληρωματικές προτάσεις είναι δυνατόν να είναι συγχρόνως είτε αληθείς είτε ψευδείς.

3. Συλλογισμοί

Οι συλλογισμοί αποτελούν μια συγκεκριμένη μορφή επιχειρημάτων. Τα χαρακτηριστικά των συλλογισμών είναι τρία: α) ότι το **συμπέρασμα** προκύπτει από δύο μόνο **προκεείμενες** προτάσεις, β) ότι όλες οι προτάσεις είναι απλές της μορφής “Y-K” και γ) ότι σ’ αυτές εμπλέκονται μόνο τρεις έννοιες. Το υποκείμενο (Y) του συμπεράσματος καλείται **“ελάσσων όρος”**, το κατηγορημα (K) του συμπεράσματος καλείται **“μείζων όρος”**, ενώ ο

τρίτος όρος, που εμφανίζεται μόνο στις προκεείμενες, καλείται **“μέσος όρος”** (M). Ας δούμε ένα παράδειγμα:

M-K Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί.

Y-M Ο Σωκράτης είναι άνθρωπος.

Y-K Άρα: Ο Σωκράτης είναι θνητός.

Παρατηρούμε ότι ο μέσος όρος (M = άνθρωπος) συνδέεται στις δύο προκεείμενες με το κατηγορημα (K = θνητός) και το υποκείμενο (Y = Σωκράτης). Στο παράδειγμά μας όλες οι προτάσεις του συλλογισμού είναι καθολικές καταφατικές, είναι όμως δυνατόν να έχουμε και προτάσεις που να ανήκουν στα άλλα είδη (καθολικές αποφατικές, μερικές καταφατικές, μερικές αποφατικές). Επίσης, ενώ το συμπέρασμα έχει πάντοτε τη μορφή “Y-K”, στις δύο προκεείμενες τα “M-K” και “Y-M” είναι δυνατόν να παρουσιάζονται αντίστροφα.

Έτσι προκύπτουν τα τέσσερα παρακάτω σχήματα συλλογισμών:

(α) M-K (β) K-M (γ) M-K (δ) K-M
Y-M Y-M M-Y M-Y

Άρα: Y-K Άρα: Y-K Άρα: Y-K Άρα: Y-K

Ας δούμε δύο παραδείγματα από τα σχήματα β) και γ):

Σχήμα β)

K-M Τα ψάρια δεν είναι θηλαστικά

Y-K Τα δελφίνια είναι θηλαστικά

Y-K Τα δελφίνια δεν είναι ψάρια

Σχήμα γ)

M-K Οι γύπες είναι πουλιά

M-Y Οι γύπες είναι σαρκοβόρα

Y-K Μερικά σαρκοβόρα είναι πουλιά

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Όρο ονομάζω αυτό στο οποίο αναλύεται η πρόταση, δηλαδή το κατηγορούμενο και το υποκείμενο με την πρόσθεση ή την αφαίρεση του ρήματος είναι ή δεν είναι”.

(Αριστοτέλης, Αναλυτικά πρότερα, 24b16-18)

2. “Κατ’ αρχάς πρέπει να σημειώσουμε τους περιορισμούς του αριστοτελικού επιτεύγματος. Ο σκοπός της συλλογιστικής του είναι αρκετά περιορισμένος. Χειρίζεται μόνο κατηγορικές προτάσεις [δηλαδή της μορφής “Υ-Κ”] και μάλιστα μόνο των τεσσάρων περιπτώσεων. [...] Πιο σοβαρό όμως από αυτούς τους περιορισμούς είναι το γεγονός ότι η λογική του είναι αποκλειστικά λογική όρων. Μια πλήρης τυπική λογική απαιτεί τόσο τη λογική όρων όσο και τη λογική προτάσεων. Μάλιστα η δεύτερη είναι πιο σημαντική από την πρώτη. Είναι πιο γενική, γιατί χειρίζεται λογικές σχέσεις σε προτάσεις κάθε είδους. [...]

Δεδομένων όμως αυτών των περιορισμών, το επίτευγμα του Αριστοτέλη είναι αξιοθαύμαστο. Με μία λέξη σκοπεύει και πραγματοποιεί στον χώρο που ερευνά έναν υψηλό βαθμό συστηματικότητας και ακρίβειας, αφαίρεσης και αυστηρότητας. Η ίδια η ιδέα μιας τέτοιας επιστήμης της λογικής, που σήμερα μας φαίνεται προφανής, ήταν κάτι ιδιοφυές. Ο Πλάτων, εξίσου μεγάλος φιλόσοφος και στοχαστής με τον Αριστοτέλη και με μεγάλο ενδιαφέρον για τα μαθηματικά και την αποδεικτική τους αυστηρότητα, δεν έδειξε ενδιαφέρον να τυποποιήσει τα επιχειρήματα της κοινής γλώσσας και της επιστήμης. [...]

Τρία σημεία αξίζουν ιδιαίτερη έμφαση: 1) Χρησιμοποιεί γράμματα για τους όρους των προτάσεων, προχωρώντας έτσι σε μια απόλυτη αφαίρεση από το περιεχόμενο των όρων στην τυπική έκθεση των συλλογισμών. 2) Υιοθετεί ένα συνεπές τεχνικό λεξιλόγιο στην έρευνά του. Έτσι, απομακρύνεται από την ποικιλία της κοινής γλώσσας προς έναν περιορισμένο, αλλά ακριβή και αυστηρό τύπο εκφράσεων. [...] 3) Ο Αριστοτέλης προσπαθεί σκληρά να εκπληρώσει το ιδεώδες του της λογικής ως ένα αξιωματικό σύστημα όπως η γεωμετρία. Είναι εφευρετικότατος, όταν εξάγει τους περισσότερους από τους έγκυρους τρόπους συλλογισμών από μερικούς βασικούς. [...]

Σήμερα αναγνωρίζουμε την τυπική λογική ως σύμμαχο των μαθηματικών και όχι της ψυχολογίας, και το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης δεν “ψυχολογίζει”, αλλά “μαθηματικίζει” στη λογική του είναι κάτι αξιοθαύμαστο”.

(J.L. Ackrill, *Aristotle the Philosopher*, Oxford 1981, σ. 88-89)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να βρεθεί το βάθος των παρακάτω εννοιών (αρκούν μερικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα): κεραυνός, αυτοκίνητο, ασθένεια, δημοκρατία.
2. Να βρεθεί το πλάτος των παρακάτω εννοιών (αρκούν μερικά μόνο αντιπροσωπευτικά αντικείμενα): θηλαστικό, πλοίο, πολίτευμα, ασθένεια.
3. Να γράψετε τρία ζεύγη αντίθετων εννοιών και τρία ζεύγη αντιφατικών εννοιών.
4. Σε ποιο από τα τέσσερα είδη προτάσεων (καθολική καταφατική, καθολική αποφατική κτλ.) ανήκουν οι παρακάτω προτάσεις;
 - α. Ο Κώστας δε λέει ποτέ ψέματα.
 - β. Κάποια θηλαστικά ζώα ζουν στη θάλασσα.
 - γ. Πολλές φορές οι αθλητές τραυματίζονται.
 - δ. Τα ψυγεία είναι οικιακές συσκευές.
 - ε. Υπάρχουν πάντοτε πολιτικοί που δεν προωθούν το δημόσιο συμφέρον.
5. Ποιοι από τους παρακάτω συλλογισμούς είναι έγκυροι και ποιοι όχι; Διατυπώστε τους μη έγκυρους συλλογισμούς με τέτοιον τρόπο, ώστε να γίνουν έγκυροι.
 - α) Οι επιστήμονες είναι μορφωμένοι.
Ο Γιάννης είναι μορφωμένος.
Ο Γιάννης είναι επιστήμονας.
 - β) Κανένας επιστήμονας δεν είναι κακοποιός.

Μερικοί κακοποιοί είναι μορφωμένοι.
Μερικοί επιστήμονες δεν είναι μορφωμένοι.

γ) Κανένα τετράποδο δεν είναι πτηνό.
Η γάτα είναι τετράποδο.
Η γάτα δεν είναι πτηνό.

δ) Κανένας Ιταλός δεν είναι Γάλλος.
Μερικοί Λονδρέζοι είναι Γάλλοι.
Μερικοί Λονδρέζοι είναι Ιταλοί.

6. Να διατυπώσετε δύο συλλογισμούς οι οποίοι να ανήκουν σε διαφορετικά σχήματα.

Ο BITTKENSTAIN ΣΤΗ ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ
του Eduardo Paolozzi.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

- Με τη γλώσσα εκφράζουμε τις σκέψεις μας και επικοινωνούμε με τους άλλους ανθρώπους. Υπάρχει ουσιαστική σχέση ανάμεσα στον νου και τη γλώσσα.
- Οι λέξεις που χρησιμοποιούμε στον λόγο μας έχουν νόημα. Οι λέξεις αναφέρονται σε έννοιες και αυτές σε σύνολα πραγμάτων, γι' αυτό και παρουσιάζουν μια καθολικότητα. Από τον Πλάτωνα έως τις μέρες μας πολλές θεωρίες έχουν διατυπωθεί για το θέμα των καθολικών εννοιών. Σημαντικοί σύγχρονοι φιλόσοφοι δέχονται ότι οι λέξεις και οι προτάσεις μας αποκτούν νόημα μέσα από τη χρήση της γλώσσας και έτσι αποφεύγουν το πρόβλημα των καθολικών εννοιών.
- Η αλήθεια δεν υπάρχει στα πράγματα αλλά στις προτάσεις που οι άνθρωποι διατυπώνουν για τα πράγματα. Η αλήθεια δεν ταυτίζεται με τη βεβαιότητα. Οι δύο σημαντικότερες θεωρίες περί αλήθειας είναι η θεωρία της αντιστοιχίας και η θεωρία της συνοχής.
- Η λογική ασχολείται με τη μελέτη των έγκυρων επιχειρημάτων. “Πατέρας” της επιστήμης της λογικής είναι ο Αριστοτέλης. Στις αρχές του περασμένου αιώνα συντελέστηκε μια επανάσταση στον τομέα της λογικής και αναπτύχθηκε η σύγχρονη μαθηματική ή συμβολική λογική.
- Η κλασική αριστοτελική λογική ασχολείται κυρίως με το θέμα των έγκυρων συλλογισμών. Γι' αυτόν τον λόγο εξετάζει επιπλέον τα διάφορα είδη εννοιών και προτάσεων.